

Մ. ԲԱՐԹԻՎՅԱՆ

ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆԻ ՕՏԱՐ ԼԵԶՎՈՎ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

ալկական ՍՍՌԻ Գիտությունների
ակադեմիայի Գրականության և
արվեստի թանգարանում գտնվում
է Մկրտիչ էմինի արխիվը, որտեղ
կան նրա օտար լեզվով գրված 225 նամակ-
ները, որոնցից միայն 13-ը պատճեններ են,
իսկ մնացածները զանազան օտար անձնա-
վորություններից էմինի ստացած նամակ-
ներն են: Էմինը նամակակցել է իր ժամա-
նակի հայտնի հայագետ գիտնականների
հետ:

Ամենահին նամակը կրում է 1850 թվա-
կանը, որ ստացել է Փարիզից, Բորեն էոթեն
անուն մի կաթուղի հոգևորականից, որը,
ինչպես երևում է, հին աշխարհի պատմու-
թյամբ ու հնությունների ուսումնասիրու-
թյամբ և հայ գրականության հետաքրքր-
վող մեկն է եղել: Նամակից երևում է, որ
էմինը նրան ուղարկել է իր «Վեպը հնոյն
Հայաստանի» աշխատությունը, որը լույս է
տեսել 1850 թվականին: Այս առթիվ էմինը
շնորհավորական պատասխան է տալիս
Բորենից:

Բորեն, իբր ֆրանսիական կաթուղի մի-
սիոներ, ճանապարհորդել էր Հայաստա-
նում, հետաքրքրվել էր հայ գրականությամբ
և եկեղեցական պատմությամբ և գրել էր
հայոց մասին և Հայ Եկեղեցուն վերագրված
քաղկեդոնականության մասին: Էմինի՝ Դյու
Լորիենի ուղղյալ 26 հունիսի 1851 թվակի
նամակից հայտնի է լինում, որ Բորեն մտել
է Ս. Ղազարի Վենետիկի Մխիթարյան միա-

բանների կարգը և զբաղվել է Արևելքում
քրիստոնեական պրոպագանդայով:

Նույն թվականից է սկսում էմինի թղթակ-
ցությունը Էդուարդ Դյու Լորիենի հետ, որն
այդ ժամանակ Փարիզի «Սուսիետե ազիա-
տիկ»-ի քարտուղարն էր: Էմինը նրան էլ
ուղարկում է իր «Վեպը հնոյն Հայաստանի»
գործը, իբր դիսերտացիոն աշխատություն.
և 1850 թվականի օգոստոսի 13-ին ընկերու-
թյան նիստում զեկուցում է այդ մասին:
Դյու Լորիեն հաղորդում է, որ այդ գործի
մասին իր մի գրախոսականը հրատարակե-
լու է «Ժուռնալ ազիատիկ»-ում:

Դյու Լորիեն ալնքան մեծ է գնահատել
էմինի գործերը, որ խանդավառված ցան-
կանում է «Սուսիետե ազիատիկ»-ի անդամ
դարձած տեսնել էմինին, Այդ ուղղությամբ
աշխատանք է տանում: Համաձայն ընկե-
րության կանոնագրի, երկու անդամներ
պետք է երաշխավորեն մի երրորդի թեկ-
նածությունը, ինչ որ կատարվում է Դյու
Լորիենի ու նախագահ Ռեյնոյի կողմից, ինչ-
պես հայտնի է լինում 26 հունիս 1851 թվա-
կիր նամակից: Եվ 2/15 հունիսի 1851 թվա-
կանին կայացած նիստում, էմինը ընդուն-
վում է իբր ընկերության անդամ, իսկ ան-
դամության դիպլոմը ուղարկվում է հունիսի
26-ին:

«Սուսիետե ազիատիկ»-ի յուրաքանչյուր
անդամի վրա պարտավորություն էր ընկե-
նում աշխատակցել իր հրատարակած հան-
դեսին, գիտական հոդվածներով և թղթակ-

ցություններով: Էմինը իբր այդպիսին, այս անգամ ուղարկում է Դյու Լորիեին իր «Հայկական այբուբենը» աշխատությունը: Հայկական այբուբենի շուրջ էմինի մի շարք տեսակետներին համամիտ չի գտնվում ընկերությունը և առաջարկում է նրան վերանայել աշխատությունը, որի համար էմինը վշտանում է և վրդովված ծանր ոճով նամակ գրում, և այս առթիվ մի շարք անձնական մեղադրանքներ է անում նաև Դյու Լորիեին, որն իր 2/15 1853 թվականի նամակում պատասխանում է «...նրանք ոչ իմ նկարագրի և ոչ էլ իմ բնավորության մեջ են մտնում: Վստահ եմ, որ եթե Դուք Ձեր նամակը պաշարյունությամբ կարդալու լինեք, ինքներդ էլ կհամոզվեք դրան»:

Դժբախտաբար էմինի կողմից Դյու Լորիեի գրված նամակներից և ոչ մեկի պատճենը չունենք արխիվում: Դյու Լորիեից կան առհասարակ հայագիտական հարցերի շուրջ գրված 34 ընդարձակ նամակներ: Այդ նամակներում Դյու Լորիեն գրում է և իր կատարած աշխատանքների մասին, որոնց մեջ աչքի ընկնող հրատարակություն էր լինելու «Հայկական պատմական մատենաշար»-ը, որն իր մեջ բովանդակելու էր հայ պատմիչների երկերի ֆրանսերեն թարգմանությունները: Էմինն իր կողմից աշխատանք է տարել բաժանորդներ ապահովելու այդ հրատարակության և որոշ գումար էլ է ուղարկել:

Լը Վալան Դը Ֆլորիվալի մահանալուց հետո, Դյու Լորիեն 1862 թվականին կոչվել էր Փարիզ՝ Արևելյան լեզուների բարձրագույն դպրոցի հայերենի ամբիոնի ուսուցչապետություն: Դանգադրվում է Փարիզի Մուրադյան վարժարանի՝ հոգևորականներից, որոնք բոլորովին անտարբեր էին հայագիտական հարցերի շուրջ, ճնշմանիսկ իրենց գրքերը

վաճառելու հոգ չեն անում, հարուստ են մարդիկ և ուրիշ շատ կարևոր գործեր ունեն անելիք...»: Իսկ Վենետիկի համար էլ ասում է. «Ս. Ղազարի միաբաններն եթե մոռնալու են արել հայ կրոնական գրականությունը, ինստիտուտն (Լազարյան) էլ պետք է մոռնալը անի պատմական և աշխարհիկ գրականություն»:

Էմինի արխիվում կարևոր տեղ են գրավում Դյու Լորիեի նամակները: Նա 13 տարի (1850—1863 թ. թ.) թղթակցել է էմինի հետ և նրա նամակները պարունակում են հետաքրքրական նյութեր՝ հայ մշակույթի պատմությամբ զբաղվող բանասերների և հայագետների համար:

Օտար հայագետների մեջ, որոնց հետ թղթակցել է էմինը, կարևոր տեղ է գրավում հայտնի ֆրանսիացի պատմաբան Վիկտոր Լանգլուան: Էմինի արխիվում գտնվում են Լանգլուայի էմինին ուղղված 24 նամակները և վերջինիս 7 պատասխան նամակների պատճենները: Այդ նամակները ընդգրկում են 1854—1868 թվականները (Լանգլուան մահացել է 1869 թվականին):

Լանգլուայի հարաբերությունը էմինի հետ, ըստ երևույթին, սկսել է հետևյալ ձևով: 1854 թվականին Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը իր ինստիտուտի պատվով անդամ էր ընտրել Լանգլուային: Լանգլուան այդ առթիվ խորհուրդ է հարցրել Դյու Լորիեից, որը լավ էր ճանաչում էմինին որպես Լազարյան ճեմարանի տեսչի և իր հայագիտական աշխատություններով հայտնի գիտնականի: Էմինի հետ ծանոթանալուց հետո Լանգլուան նրան էր ուղարկել իր հնագիտական աշխատությունների մի տեղեկագիրը և խնդրել այն հանձնել Ս. Նազարյանցին:

Մինչ 1861 թվականը, անցած 7—8 տարիների ընթացքում, ի՞նչ են փղել էմինի և Լանգլուայի հարաբերությունները, ի՞նչ աշխատանքներով իրար են կապվել, այդ մասին ոչ մի հիշատակություն կամ վավերաթուղթ չկա արխիվում: Միայն 1861 թվականի երեք նամակներից իմանում ենք, որ էմինը իր գործերից երեքը՝ Մովսես Կաղանկատվացին, Մեծն Ներսեսը և Վարդանը ուղարկել է Լանգլուային: Մինչ այդ էմինը համարավ շահած լինելով նաև իր ֆրանսի-

1 Մուրադյան վարժարանը բացվեց Նախ Պատուալում, կալվածացի Սամվել Մուրադի 125 000 սոնե-լինգի կտակով: Ավստրիական կառավարության ոտըն-ձգություններից ազատվելու համար վարժարանը փոխադրեցին Փարիզ: Մուրադը կտակը թողել էր, որպեսզի դաստիարակվեն աղքատ ընտանիքի երեխաներ, բայց վարժարանը հակառակն է անում՝ հարուստի զավակներն է ընդունում (Դյու Լորիեի 26 հունիսի 1851 թվականի էմինին ուղղյալ նամակից):

րեն թարգմանություններով, հայտնի ֆրանսիական հրատարակչական տուն՝ «Ֆիրմին Դիրզո»-յից հրավեր է ստանում աշխատակցելու «Հայ պատմագիրների հավաքածու»-ին, որ բովանդակելու էր այն բոլոր հին պատմական նշխարները, որոնց հունարեն բնագրերը կորել էին և պահվել էին հայերեն թարգմանությունները: Այս հայտնի կարևոր գործի պատրաստությունը հանձնվել էր Լանգլուային: Լանգլուան անմիջապես աչքի առաջ է ունենում Մկրտիչ էմինին և գրում է նրան, որպեսզի ընդունի հրավերը և առաջին առիթով ֆրանսերենի թարգմանի Փավլոստոս Բյուզանդին²: «Հայ պատմագիրների ժողովածու»-ի գործը հաջող սկզբնավորությամբ է ընթանում: Մեկենասն էր հանդիսացել Եգիպտոսի թագավորի առաջին նախարար Նուպար փաշան:

Էմինը որոշ տատանումներով հանձն է առնում թարգմանության հրավերը: Իբր փորձ ուղարկում է Փավստոս Բյուզանդացու առաջին երեք գլուխների ֆրանսերեն թարգմանությունը և ուզում է իմանալ Լանգլուայի կարծիքը, 7/20 մարտ 1865 թվակիր մի նամակով: Լանգլուայի պատասխան նամակը այնքան էր խանդավառել էմինին, որ Լանգլուային գրած 6 դեկտեմբեր 1865 թվակիր նամակում ասում է. «մենք երկուսս էլ, մեր քննադատություններով, դժգոհությունն ենք առաջացրել հայ գիտնականների, մանավանդ Մխիթարյանների մոտ: Սակայն չպետք է հետ կենալ, առաջ, հանուն ճշմարտության»:

Լանգլուան հետաքրքրվում է նաև հայկական ներքին խնդիրներով: 1862 թվականի հոկտեմբերի 25-ի նամակում գրում է, որ ինքը ակնատեսներից իմացել է Զեյթունում կատարված կոտորածների մասին, բայց ուզում է իմանալ, թե ինչ են գրում Մոսկվայի և Թիֆլիսի հայ թերթերը: Լանգլուան դարձյալ հետաքրքրվում է նաև Կովկասում հայկական կյանքով, ուզում է իմանալ, թե ո՞վ է լինելու նոր կաթողիկոսը (1865 թ.): Նրա շահագրգռությունն այն է, թե գիտնական մե՞կը լինելու է նորընտիր կաթո-

ղիկոսը՝ թե ոչ, արպեսզի բաց արվեն էջմիածնի մատենադարանի դռները և աշխարհ իմանա, թե ինչ գանձեր պահված են հայկական ձեռագրերում:

Էմինի արխիվի օտար լեզվով վավերաթղթերի մեջ կարևոր տեղ են գրավում նաև Պետերբուրգի հայերեն և վրացերեն լեզուների ամբիոնի ուսուցչապետ և ակադեմիկոս Ֆելիքս Բրոսսեի նամակները, թվով 49, որոնք ընդգրկում են 1860—1878 թվականները (Բրոսսեն մահացել էր 1880 թվականին): Արխիվում էմինի նրան գրած ոչ մեկ նամակի պատճեն չկա:

Բրոսսեի առաջին նամակից (21 ապրիլ 1860 թ.) իմացվում է, որ նա էմինի հետ վաղուց ծանոթ է եղել: Այդ մասին է վկայում հիշյալ նամակի այն մասը, ուր Մովսես Կաղանկատվացու թարգմանությունը ստացած և չափազանց զոհ մնացած լինելը հիշելով Բրոսսեն ասում է. «Անցյալ տարի երբ ձեզ տեսա, գաղափարն ունեցա ձեզ մեր Ակադեմիայի անդամ առաջադրելու, բայց հետաձգելի, խորհելով, որ ձեր այժմու դիրքը ավելի լավն էր: Բայց տեսնելով ձեր աշխատությունների շարունակությունը, դարձյալ ունեցա նույն գաղափարը: Ձեր Մովսես Խորենացու թարգմանությունը իսկական ակադեմիական աշխատություն է: ...ես մենակս եմ վրացական և հայկական լեզուների համար և ցանկանում եմ, որ մասնավոր մեկը լիներ հայերեն լեզվի գրականության համար»:

Էմինի և Բրոսսեի այս բարեկամական ցանկությունը երկուստեք բավականին երկար թղթակցության նյութ է դառնում:

1860 թվականին Լազարյան ճեմարանի վերատեսուչ էր նշանակվել Նիկողայոս Դավթյանցը: Էմինը քսան տարի տեսչություն անելուց հետո վշտացած հրաժարվում է տեսչության պաշտոնից, և Բրոսսեին գրած նամակում հետաքրքրվում է ակադեմիական ուժերի, վարձատրության ինչ և որքան լինելու հարցերով: Բրոսսեն աշխատանքի է լծվում՝ էմինին «Ակադեմիայի մեծեր»-ին ծանոթացնելու և նրա մասին նպաստավոր կարծիք ստեղծելու համար:

Մինչ այդ, Բրոսսեի թեղագրությամբ, էմինը թարգմանում է և լույս է ընծայում

² Այս թարգմանության ձեռագիրը մնում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Գրականության թանգարանում:

վարդան Մեծի «Պատմութիւն տիեզերական»-ը: Բրոսսեն այնքան խանդավառվել էր այս թարգմանութեամբ, որ իր 25 հոկտեմբեր 1861 թվականի նամակում գրում է էմինին. «Վարդանը երկու անգամ կարդացի, գրիչը ձեռք: Ամեն օր ես ինձ շնորհավորում եմ, որ ձեզ հանձնարարել էի նման անտիպ մի պատմագիր թարգմանել: Այդ թարգմանել չէ, այլ խմբագրել, ծանոթութիւններով հարստացնել: Միակ ցավս այն է, որ ծանոթագրութիւնները փոխանակ 400 էջ անելու արել էիր 200 էջ: Նպատակս այս աշխատութիւնը նոյնմբերի 1-ին ներկայացնել է «Դեմիտոֆի կոնկուրս»-ի համար և կարող եմ այժմուց ասել, որ վաստակել եք»:

Բրոսսեն էմինի աշխատութիւններին ծանոթացնում է Ակադեմիայի նախագահին: Տրված մանրամասնութիւնները լավ ընդունելութիւն են գտնում: Եվ վերջապես, 1862 փետրվարի 7-ին, Բրոսսեն պաշտոնապես ներկայացնում է իր առաջարկը: Ակադեմիան քվեարկում է փետրվարի 21-ին և հինգի դեմ վեց քվեով մերժում է էմինի ալկադեմիկոսի թեկնածութիւնը: Մեղադրվում է հայ ծնած լինելու... հանցանքով: Բրոսսեն ամեն կերպ աշխատում է, «սակայն մի շարք անսարկուսիւն խեղդում է իր ձայնը»: «Արտաքո Ակադեմիայից մարդիկ անվանարկեցին քեզ»,— գրում է Բրոսսեն էմինին, 1862 թվականի փետրվարի 22-ին:

Բրոսսեն գրում է էմինին. «Վարդանի ընդհանուր պատմութեան անալիզը, որ այնքան անկողմնակալ է եղած, վեր է հանել արժանիքները, երանի թե կարելիութիւն լիներ և ցարին ներկայացվեր, առանց Ակադեմիայից անցնելը, օրինակ Դեյխանովի և արքունիքի նախարարի միջոցով»:

1865 թվականին փոխվում է Ակադեմիայի նախագահը: Ադմիրալ Լիտկեն ընտրվում է նախագահ: Բրոսսեն մի նոր փորձ է մտածում: Հանձնարարում է էմինին, որ իր անունը ներկայացնի ալկադեմիայի նախագահութեան, մի բարձրաստիճան անձնավորութեան միջոցով և իր աշխատութիւնների մի

համաքաժուկ ուղարկել ալկադեմիայի նախագահին: Այս առթիվ Բրոսսեն հանձնարարում է էմինին թարգմանել Ասողիկը և ներկայացնել ալկադեմիային և փափաղ հայտնել, որ տպագրվի ալկադեմիայի ծախսով: Բրոսսեն հավատացած է, որ մեծ ընդունելութիւն գտնելու է: Բրոսսեն շարունակ տանջվել է էմինի ծախողութեամբ և այդ արտահայտել է իր յուրաքանչյուր նամակում. «Խղճիս վրա մի ծանր բեռ է և մահը միայն կարող է դարմանել... Հակամայից ձեր կրած դժբախտութիւնը ոչ կարելի էր նախատեսել և ոչ էլ կանխագուշակել... Ձեզնից ավելի ես եմ տառապում ձեր ծախողման համար, և ծերութեանս մեջ այդ լինելու է իմ ամենամեծ վիշտը»:

Բրոսսեն հիացող է եղել էմինի: Ներսես Լամբրոնացու թարգմանութեան առթիվ գրում է էմինին. «այդ քո տաղանդի վկայականն է»: Աշխատել է միշտ էմինի ալկադեմիկոս դառնալը հաջողացնել, սակայն դժբախտաբար ցավը սրտին մեռավ 1880 թվականին:

Ժ. դարի 50-ական թվականներից սկսյալ հայագիտական մեծ շարժում կար Ռուսաստանում, Ֆրանսիայում, Բելգիայում, Գերմանիայում: էմինը առհասարակ իր ժամանակի բոլոր հայտնի հայագետների հետ թղթակցել է հայագիտական հարցերի, հայ պատմիչների թարգմանութեան և հայ մշակութի վերաբերյալ հարցերի մասին: Նա թղթակցել է նաև Բելգիայի Լուվեն քաղաքի համալսարանի ուսուցչապետ Ֆելիքս Նեկի հետ (չորս նամակ) 1856—1860 թվականներին, Մյունխենի համալսարանի ուսուցչապետ դոկտ. Նոյմանի հետ (երկու նամակ) (1853—1854 թ. թ.): Հատ ու կենտ նամակներ կան նաև Ժյուլ Մոհլից, Եվարիստ Պրուտհոմից, Ադոլֆ Պիկտեից, Ռեյնոյից, էմիլ Տեդայից, Զորջ Ուիլյամզից, Ֆ. Մյուլլերից, դոկտ. Պաուլ Միշորդցեբերից, Հ. Պետերմանից, պրոֆ. Կադերից, Լեզեր-Լից, Մալան Ս. Կ-ից և այլն:

էմինը ծնվել էր 1815 թվականին Նոր-Ջուդայում և գաղթել էր իր ընտանիքով Հնդկաստան: 1829 թվականին, հաղիվ 14—15 տարեկան էմինը մեռավ, երկար և վտանգավոր ճամբորդութիւնից հետո հասել և հաստատվել էր Ռուսաստանում: Առաջիկա-

3. Ֆեոդոր Պետրովիչ Լիտկեն (1797—1882), հայտնի ծովային, խոզարկու ճանապարհորդ և աշխարհագրագետ, որ բացի բազմաթիվ ճանապարհորդութիւններից, կատարել է նաև Կամշատկայի շրջանը:

յում լուրեր հասնելով Կալկաթա, իր դարմիկներին՝ Աբգարներին ստանում է 5—6 նամակ: Այդ տարին էմինը հրատարակել էր շարականների ֆրանսերեն թարգմանությունը, որից ուղարկում է Մեյրի Աբգարին: Պատարագամատույցը թարգմանում են անգլիերեն, հիբրոպական նոտաներով գրում են եղանակները, և որովհետև հայերեն հասկացողները հետզհետե պակասում էին և եկեղեցում ոչինչ չէին հասկանում, ուղում են անգլիերեն լեզվով երգել:

Էմինի արխիվում կան նամակներ ուղղված իր կնոջ՝ Ալեքսանդրային, ինչպես նաև Ս. Գոնչարովին և Ստադլերին: Ս. Գոնչարովի նամակները, թվով 15, ընդգրկում են 1847—1848 տարիները, երբ Ալեքսանդրա Շուլզինը տակավին չէր ամուսնացած էմինի հետ: Ստադլերը, էմինը, Գոնչարովը եղել են համալսարանի ընկերներ, և ինչպես երևում է՝ օրիորդ Ալեքսանդրա Շուլզինի հետ էլ մոտիկ հարաբերություն են ունեցել: Էմինը 1838 թվականին շրջանավարտ էր եղել համալսարանից, որով Գոնչարովի նամակների թվականից կարելի է հետևել, որ ուղիղ տաս տարի հետո տակավին բերկամներ են եղել:

Էմինի մտերիմ ընկեր Ստադլերից էլ կան ինը նամակներ, Ալեքսանդրային ուղղված, երեքը՝ երբ տակավին օրիորդ Շուլզին էր, իսկ վեցը՝ երբ տիկին էմին էր դարձել: Ստադլերը, բացի բարեկամ լինելուց, ֆրանսերենի ուսուցիչն էր եղել Ալեքսանդրայի: Ստադլերի Ֆրանսիայից գրված նամակները

կրում են 1851—1866 թվականները: Ստադլերի 1851 մարտ 22 թվակիր նամակի բովանդակությունից այնպես է թվում, որ օրիորդ Շուլզինը իր բարեկամի օժանդակության դիմել էր, ամուսնանալու համար էմինի հետ: Եվ շատ շնքած ամուսնացած լինելու են, որ 27 սեպտեմբեր 1851 թվակիր նամակով, Ստադլեր իր «ուշացած» շնորհավորություններն է ուղարկում⁴:

Մկրտիչ էմինը որևէ քաղաքական հանգամանք կրող գործունեություն ունեցել է: Իր օտար լեզվով վավերաթղթերում ոչինչ չկա այս բանը հաստատող, բացի մի թղթի կտորից (անգլիական արդյունաբերություն), որի վրա վալեյլազիր գրվել է. «Զինվորական տեղեկություններ հարավ-արևմտյան Պարսկաստանի մասին — ստրատեգիական նկատողություններ հնդկական կառավարության», իսկ այս գրության վրա շեղակի գրված է, կարմիր թանաքով, «գաղտնի»:

Մկրտիչ էմինի նամակագրությունները շոշափում են, առհասարակ, հայագիտական հարցեր: Մենք վերցրել ենք իր կենսագրության հետ կապ ունեցող նամակները, զանց առնելով շնորհավորական, տպարանի հետ կապված և այլ կարևոր բովանդակությամբ մի շարք նամակներ:

⁴ Եր. Շահադի, էմինի ամուսնությունը «հավանաբար 1854 թվին տեղի է ունեցել», — գրում է «Մկրտիչ էմինի կենսագրության» մեջ (էջ 29) և ամուսնանալու տարին էլ՝ 39—40: Մինչդեռ Ստադլերի նամակից որոշ է, թե 1851 թվին էր ամուսնացել, երբ 36—37 տարեկան լինելու էր:

